

7 Het leven loslaten Deuteronomium 34: 1-9

a

opmaat

Alle mensen zijn sterfelijk. Voor ieder van ons komt er een moment waarop we het leven los moeten laten. Soms onverwachts, soms langverwacht. In sommige situaties komt de dood als een vriend, vaak ook ervaren we de dood als een pijnlijk en verdrietig aspect van ons bestaan en worden we er liever niet te veel mee geconfronteerd. Niets voor niets ziet Magere Hein er in de iconografie vaak zo onheilspellend uit. Maar aan hem ontkomen kunnen we niet.

Hoe we de dood beleven kan ook nog samenhangen met de vraag of we geloven in een hiernamaals. Het uitzicht op een voortleven na dit aardse bestaan is voor veel mensen een troost die maakt dat het loslaten van dit leven niet alleen een einde betekent, maar ook een nieuw begin.

- *Op welke manier speelt de dood een rol in jouw bestaan?*
- *Tegenwoordig wordt er nogal eens gesproken over de zogenaamde 'bucketlist', een lijst van dingen die iemand nog wil doen in zijn of haar leven. Zijn er dingen die jij nog zou willen doen voor je het leven moet loslaten?*
- *Wat maakt het voor verschil voor jouw kijk op het aardse bestaan of er een vorm van voortbestaan is na de dood?*
- *Praat je wel eens met anderen over de dood en met wie doe je dat?*

Foto: I. Reinhold

b

bijbel

Deuteronomium 34: 1-4

Inleiding

In de bijbel wordt ons het hele leven van Mozes verteld. Hoe hij als kind te vondeling wordt gelegd (omdat hij anders gedood zal worden), hoe hij wordt gered door de dochter van de Farao en opgroeit aan het hof van Egypte. Hoe hij dat land ontvlucht nadat hij uit woede over de onderdrukking van zijn volk een Egyptenaar heeft gedood. Vervolgens horen we hoe Mozes na een aantal jaar als herder 'over de grens' gewerkt te hebben - alwaar hij een leven heeft opgebouwd en getrouwd is met de dochter van de priester van Midian: Zippora - door de Eeuwige geroepen wordt om zijn

volk uit Egypte te bevrijden en met hen op weg te gaan naar het beloofde land. Ze ontkomen door de Rode zee heen aan de vervolging van Farao. Onderweg in de woestijn komt zijn schoonvader hem nog Zippora en de kinderen brengen en goede raad geven. Die weg uit de benauwenis en slavernij voert hen – een symbolische 40 jaar lang – door de woestijn. Vlak voordat ze eindelijk het beloofde land binnen kunnen trekken, krijgt Mozes van de Eeuwige te horen dat hij het beloofde land wél vanaf een berg zal zien maar op die berg zal sterven. Zelf zal hij het beloofde land niet betreden (Deuteronomium 32:48-52).

En dan gebeurt het volgende: te lezen in Deuteronomium 34.

Deuteronomium 34

(GDB vertaling)

- 1 Naar boven klimt Mozes van de steppen van Moab naar de berg Nebo, naar de top van de Pisga die in het aangezicht van Jericho ligt.
De Eeuwige laat hem heel het land zien, het Gilead tot aan Dan,² heel Naftali, het land van Efraïm en Manasse, heel het land van Juda tot aan de daarachter gelegen zee,³ en de Negev en de streek: de diepte van Jericho, de palmenstad tot aan Tsoar.
- 4 Dan zegt de Eeuwige tot hem:
Dit is het land dat ik heb gezworen aan Abraham, Isaäk en Jakob zeggend: Aan jouw zaad geef ik het!
- 5 Dáár sterft Mozes, de dienaar van de Eeuwige, in het land van Moab, op last van de Eeuwige.
- 6 Die begraaft hem in de kloof in het land van Moab tegenover Bet Peor; en niemand weet tot op deze dag waar zijn graf is.
- 7 Mozes was honderdtwintig jaar oud toen hij stierf; zijn oog was niet uitgedoofd en zijn frisheid niet vervlogen.
- 8 De kinderen van Israël bewenen Mozes op de steppen van Moab dertig dagen.
De dagen van bewening, de rouw om Mozes worden voltooid.
- 9 En Jozua, zoon van Noen, is vervuld van de geest van wijsheid, want Mozes heeft met zijn handen op hem gesteund; de kinderen van Israël horen naar hem en doen zoals de Eeuwige Mozes heeft geboden.
- 10 En er is in Israël nooit meer een profeet opgestaan als Mozes, hem heeft de Eeuwige van aangezicht tot aangezicht gekend met al de tekenen en wonderen, waarmee de Eeuwige hem uitzond om ze te doen in het land van Egypte, voor Farao, voor al zijn dienaars en voor heel zijn land;
- 12 met alles van de sterke hand, met al dat ontzagwekkende en grote, dat Mozes deed voor de ogen van heel Israël.

➤ *Wat roept dit verhaal bij je op?*

➤ *Welke gedachten heb je er bij? Welke beelden zie je voor je?*

Gedachten en uitleg bij de tekst:

In haar boek 'Harnas van Hansaplast', dat een requiem is voor haar overleden broer Barend, schrijft Charlotte Mutsaers: 'Elk leven is qualitate qua een *Unvollendete*; voltooide levens bestaan niet.'

Het verhaal van Mozes, van zijn leven tot zijn sterven, weerspiegelt precies dat. Het leven in zijn volheid, met hoogtepunten en diepe dalen, een reis die eindigt terwijl er nog genoeg te wensen, te zien, te bereiken is.

Nog genoeg goed te maken of genoeg wat niet meer goed gemaakt kan worden. Een leven. Dat toch genoeg is en waar De Eeuwige liefdevol wacht aan de horizon.

Die woorden treffen mij steeds weer en ik denk er vaak aan wanneer ik met het levenseinde of met het overlijden van mensen te maken heb. Ook wanneer iemand oud is geworden of wanneer de dood eerder als een vriend dan als een vijand komt, blijven er open einden, losse draadjes, vragen en spijt, dingen die je af had willen maken in je leven of die je graag tot bloei had zien komen.

Terugkijkend op ons eigen leven of op dat van anderen maken we vaak de balans op. En dit verhaal houdt ons voor dat we dat met liefde mogen doen. Altijd. Met barmhartigheid ook. Zoals God dat met Mozes deed. In de Joodse traditie wordt niet voor niets wel gezegd dat Mozes door een kus van God dit leven achter zich liet en werd opgenomen in Gods heerlijkheid. Ik hoor daarin de poëtische verwoording van het geloof dat God ons met ons hele leven omarmt. Hoe dat leven ook was.

Mozes was verre van perfect. Hij heeft fouten gemaakt, zeer ernstige, en hij wordt in de bijbelverhalen wel afgeschilderd als een eenzellig, eenzaam, gesloten en prikkelbaar man. Geen gemakkelijk mens. Voor anderen niet en denkelijk ook voor zichzelf niet. En toch, aan het slot van dat leven is er dit: een mens die naar vermogen geleefd heeft en die zo door God in liefde wordt ontvangen.

En als ik dat tot me door laat dringen, ervaar ik ook de ruimte om zo naar mezelf en anderen te kijken: met ogen van liefde, met respect en mildheid voor het leven, wat er ook van geworden is. En met dankbaarheid voor al die dingen die mooi zijn geweest en goed.

Er wordt ons ook verteld hoe Mozes, die zijn leven lang op weg was naar het beloofde land, vlak voor de eindstreep strandt. Daar houdt zijn taak blijkbaar op.

Vanaf dat moment zullen anderen het verder moeten dragen, dat visioen. Zo is Mozes (net als wij allemaal) ook slechts een deel van het geheel van de geschiedenis, van dat grote verhaal van God en mensen, een radartje zou je kunnen zeggen, waar hij met zijn talenten en zijn gebreken deel van uitmaakt, maar waarvan hij de volle omvang niet kan zien.

Nico ter Linden zegt het in zijn hertaling van dit verhaal zo:

Waar Mozes sterft, uitkijkend op het land der belofte, is dat niet de plek waar alle stervelingen sterven? Niemand kent toch het einde van zijn werken? Geen mens ziet de oogst van wat hij heeft gezaaid. Dat is aan anderen.

En de ultieme levenskunst is, denk ik, het leven voluit te leven en te doen wat je kunt doen, wat je hand vindt om te doen (zo zegt Prediker), ook

wanneer je de oogst niet mee zult maken. Vanuit het geloof dat elk leven zinvol is en dat elke bijdrage aan een menswaardig bestaan en aan een goede toekomst, hoe klein ook, waardevol zijn en er toe doen.

Mogelijkheid tot gesprek

- *In hoeverre ben je het eens met de gedachte van Charlotte Mutsaers dat elk leven ook altijd iets onafs heeft? Of is een leven soms echt rond en voltooid?*
- *Leef jij meer in het nu, in het verleden of met de blik naar de toekomst?*
- *In de bijbeltekst wordt ook verteld over de periode van rouw na de dood van Mozes. Dertig dagen lang. Hoe gaan wij om met afscheid en rouw in onze maatschappij? Wat maakt een afscheid een goed afscheid?*
- *Welke dromen heb jij nog? Denk je dat die in je leven nog uit zullen komen?*

c

uit het leven gegrepen

"Sterven doe je niet ineens,
maar af en toe een beetje,
en alle beetjes die je stierf,
't is vreemd,
maar die vergeet je.
Het is je dikwijls zelfs ontgaan.
Je zegt: ik ben wat moe,
maar op een keer dan ben je
aan je laatste beetje toe."

Toon Hermans

Deze beroemde dichtregels van Toon Hermans geven aan dat loslaten van het leven een voortdurend proces is, dat je zoveel bewust als onbewust beleefd. Vroeger zeiden ze wel: 'Het leven is een gestadig sterven.' Die uitspraak weerspiegelt eigenlijk hetzelfde idee als het gedicht van Toon. In het leven, zo klinkt het, zit ook altijd het aspect van vergankelijkheid. De grootste levenskunst is misschien die vergankelijkheid een plek te geven zonder dat het je levensvreugde vermindert. Uiteindelijk moeten we het leven loslaten, maar dat hoeft onze plannen en dromen niet in de weg te staan. Zeker niet wanneer we niet alleen ons eigen bestaan voor ogen hebben, maar ook dat van toekomstige generaties.

Inspirerend daarbij vind ik de woorden die Martin Luther King op de avond voor zijn dood uitsprak, refererend aan Mozes op de berg: 'Zoals iedereen zou ik graag een lang leven willen leiden. Maar of dat gebeurt, daar maak ik me nu geen zorgen over. Ik wil gewoon Gods wil doen. En Hij heeft me toegestaan naar de berg te gaan. Ik ben op de top geweest en ik heb gekeken. En ik heb het Beloofde Land gezien. Ik kom er misschien niet zelf. Maar ik wil dat u vanavond weet dat wij, als een volk, het beloofde land zullen bereiken!'

Hij kijkt verder dan zijn eigen bestaan. En heeft daardoor velen met hem en na hem kunnen inspireren, zijn eigen leven en dood voorbij.

- *Hoe ervaar jij in je eigen leven dat je, zoals Toon Hermans zegt, steeds een beetje sterft? Bijvoorbeeld doordat je afscheid moet nemen van dromen, kracht, medemensen? Hoe ga je daarmee om?*
- *Welke dromen heb jij die verder reiken dan je eigen bestaan? Hoe probeer je daar iets aan bij te dragen?*

d

uit de kunst

We zien op p. 88 een beeld van Mozes. De staf waarmee hij door de woestijn trok in zijn hand. Op zijn borst zie je een vogel, een verwijzing naar de naam van zijn vrouw: Zippora, wat vogeltje betekent. Rechts zie je de zool van zijn sandaal onder de braamstruik. En dat verwijst natuurlijk naar het verhaal van de brandende braamstruik, waarbij Mozes zijn sandalen uit moest doen omdat hij op heilige grond stond.

Dit indrukwekkende houtsnijwerk is van de hand van de Zeeuwse priester en kunstenaar Omer Gielliet. Een bijzondere man, die veelal uit aangespoeld hout zijn beelden creëerde. Dat scheppingsproces had voor hem alles met zijn geloof te maken. Hij begon met zijn werk als kunstenaar toen hij een geloofscrisis had. Het werken aan zijn eerste houten kunstwerk hielp hem de weg naar het leven en het geloof terug te vinden.

Op de website die aan hem gewijd is, staat daarover onder andere het volgende te lezen:

'Als in een soort trance – noem het gerust een bidden – werkt hij aan de beelden, totdat ze hem voldoen. Eerder laat hij ze niet los. Dan komt hij tot rust, pas als ze af zijn. Bij het maken van een beeld beleeft Omer telkens weer zijn diepe afgrond tijdens zijn depressie van 1959/60. Omer: 'Iemand vroeg: 'Waarom beeld je nooit de ellende van de wereld uit?' Dat is het nu juist. Die moet iedere keer opnieuw verwerkt worden om er zelf bovenuit te komen en dat laatste beeld ik dan uit. Dat 'verwerken' is veel meer werk, het is iedere keer de wanhoop overwinnen door het geloof. Want die ellende gaat er iedere keer weer dwars doorheen. Je moet duizenden keren sterven en duizenden keren verrijzen.'

Gielliet maakte in zijn leven (hij overleed in 2017 op 86 jarige leeftijd) heel veel kunstwerken waaronder het beeld van Mozes dat we hier zien. Hoe we weten dat het Mozes is? Meer nog dan aan de voorkant kunnen we het ontdekken aan de rug van de gebeeldhouwde figuur:

Er zit in de boomstam een kloof. Op de rug van Mozes staat een piramide die staat voor het land Egypte waar zijn volk slaaf was. De kunstenaar heeft een diepe kloof gemaakt tussen Mozes en zijn ervaringen in het slavenland. Mozes heeft zijn rug voorgoed gekeerd naar die periode in zijn leven en er radicaal mee gebroken. Hij is een man die vooruit kijkt.

In het verhaal dat wij lezen, is zijn blik gericht op het onbekende land. Ook deze Mozes, zoals hij hier staat, kijkt vooruit, misschien is het wel het moment dat hij na alles wat hij heeft meegemaakt het leven los moet laten terwijl hij de toekomst van zijn volk voor zich ziet. Het land dat hij zelf niet binnen zal gaan.

Bijzonder is dat ook Gielliet in zekere zin zelf ook het leven los moest laten, terwijl hij de vervulling van zijn een van zijn belangrijkste projecten net niet in vervulling zag gaan: vlak voor zijn dood werkte hij aan een boek met beelden en teksten die hij in de loop van zijn leven had gemaakt. Een autobiografie zou je kunnen zeggen, waarin zijn werk zijn verhaal vertelt. Helaas overleed Gielliet voor dat het boek helemaal af was, graag had hij het zelf nog in handen gehad. Op zijn uitdrukkelijk verzoek werden de drukproeven van het boek meegegeven in zijn kist. Een teken van hoe belangrijk dit document voor hem was.

In het boek (dat nog steeds verkrijgbaar is) staat onder andere dit gedicht van de priester-kunstenaar:

'Ik zal toch 'n keertje moeten sterven / Dan doe ik mijn oude kleren uit. / Er is iets nieuws begonnen / Zie je dat niet - '

Voor Omer Gielliet had de dood duidelijk niet het laatste woord. Hij heeft zijn leven losgelaten in het vertrouwen dat de dood zowel einde is als nieuw begin.

e

liederen

LB 962 *Wat ik gewild heb...* Een prachtig lied met een tekst van Huub Oosterhuis, waarin het leven van de mens met alle losse eindjes, al het goede, alle spijt, alle verdriet en alle schoonheid bij God in vertrouwen wordt neergelegd.

LB 949 *Nu leef ik nog, maar eenmaal komt mijn dood...* Een loflied op het sterfelijke bestaan.

LB 947 *Wanneer mijn hart vaarwel moet zeggen...* Een aangrijpend lied van de Duitse schrijver Jochen Klepper die in 1942 met zijn vrouw en dochter besluit uit het leven te stappen wanneer deportatie door de nazi's onvermijdelijk is geworden. Op 10 december 1942 schrijft hij in zijn dagboek: 'Wij sterven nu - ach, ook dat hebben we bij God neergelegd. Wij gaan vannacht samen de dood in. Boven ons staat in de laatste uren het beeld van de zegenende Christus, die voor ons strijdt. Met deze aanblik eindigt ons leven.'

LB 753 *Er is een land van louter licht..* Een oude Engelse hymne, die als oorspronkelijke titel heeft: A prospect of heaven makes death easy. In de tekst wordt verwezen naar het verhaal uit Deuteronomium 34, over Mozes op de berg Nebo.

Wat is een vervuld leven?

In een intussen beroemd onderzoek van de palliatief verpleegkundige Bonnie Ware in Australië vroeg zij aan mensen die ze verzorgde over welke dingen uit hun leven ze spijt hadden. Velen van hen gaven vergelijkbare antwoorden en Bonnie Ware haalde de vijf meest voorkomende antwoorden eruit.

Het ging om deze vijf:

1. *Had ik maar mijn leven op mijn eigen manier geleid, niet het leven dat anderen van me verwachtten of wilden.*

'Hier hadden ouderen het meest spijt van. Als mensen zich realiseren dat hun leven bijna voorbij is, en er met een eerlijke blik op terugkijken, zijn veel onvervulde dromen opeens duidelijk zichtbaar. Veel mensen vonden dat ze zich te veel hadden laten sturen door verwachtingen van anderen en te weinig door hun eigen dromen en verlangens.'

2. *Had ik maar niet zo veel gewerkt*

'Dit hoorde ik van veel patiënten die ik heb verzorgd. Ze hadden de jeugd van hun kinderen gemist, en de kameraadschap van hun partner. De mannen die ik verpleegde hadden ongelofelijk veel spijt dat ze zo'n groot deel van hun leven werkend hebben doorgebracht. Door een minder dure levensstijl heb je minder geld nodig dan je denkt. En door meer ruimte in je leven te creëren, word je gelukkiger en sta je meer open voor nieuwe mogelijkheden, die misschien wel veel beter bij je passen.'

3. *Had ik mijn gevoelens maar vaker getoond*

'Veel mensen onderdrukken hun gevoelens om geen ruzie met anderen te krijgen. Daardoor hebben ze genoeg genomen met een middelmatig bestaan, en zijn ze nooit geworden wie ze hadden kunnen worden. Wanneer je je eerlijk uitsprekt kan dit misschien reacties oproepen, maar het brengt je relaties ook naar een hoger en beter niveau.'

4. *Had ik mijn vrienden maar meer gekoesterd*

'Vaak realiseren mensen zich niet wat voor voordelen het heeft om oude vrienden te hebben, totdat ze in de palliatieve fase komen en het niet meer lukt om deze vrienden op te sporen. Veel mensen zijn zo druk met hun eigen leven, dat ze gouden vriendschappen laten verwateren. En pas te laat realiseerden ze zich hoe ontzettend jammer dit is.'

5. *Had ik mezelf maar meer toegestaan om gelukkig te zijn*

'Verrassend genoeg wordt dit vaak gezegd door de stervende. Vaak realiseren mensen zich pas op het eind van hun leven dat gelukkig zijn deels ook een keuze is. Ze bleven hangen in oude gewoontes of in een veel te kritische blik op zichzelf. Achteraf hadden ze graag de vrijheid genomen om vaker die dingen te doen waar ze gelukkig van werden, ze wilden dat ze meer de schoonheid van hun eigen lichaam hadden gezien en gewaardeerd, ze hadden graag meer de tijd genomen om te genieten van de goede dingen die er waren.'

- *Wanneer je dit leest hoe kijk je dan naar je eigen leven nu, naar de keuzes die je gemaakt hebt en naar de manier waarop je in het leven staat?*

Toch een vervuld leven?

Hoewel er altijd wel open eindjes zullen blijven in ieder bestaan, dromen die niet waar zijn geworden of dingen waar je spijt van hebt, toch kunnen mensen het gevoel hebben dat hun bestaan voltooid is, dat het goed is zo en dan kunnen ze de dood ook als een vriend verwelkomen.

Interview met Midas Dekkers

Bioloog en schrijver Midas Dekkers schreef een mooi, leerzaam en bij vlagen ook geestig boek over de eindigheid van de dingen en de mensen: 'Vergankelijkheid'. Naar aanleiding van het verschijnen van dit boek werd hem in een interview gevraagd wat voor hem in een mensenleven vervulling betekent. Hij antwoordde daarop:

'Vervulling kan zijn, hoe jij je leven ervaren hebt. Als je op je doodsbedje ligt en je denkt dat alles kapot is en een waardeloze zooi, dan lig je daar niet lekker. Maar als je het gevoel hebt dat je alles wat een mens zoal in zijn leven kan doen, wel zo ongeveer gedaan hebt, daar plezier aan hebt beleefd en andere mensen niet al te veel nadeel hebt berokkend, dan kun je dat als een vervulling ervaren. Mijn romantische gedachte over gelukkig doodgaan is dat je op een gegeven moment denkt: ik heb alles wel gedaan en bovendien, ik ben een beetje moe, ik denk dat ik maar eens ga zitten. En dat je, als je dan zit, denkt: ik ben toch meer moe dan ik dacht, ik ga maar eens even liggen, even de ogen toe.'

- *Wat is voor jou een vervuld leven? Denk daar eens rustig over na en wissel uit met je buurvrouw/buurman.*

Verwerkingsopdracht: Leg papier en stiften of potloden klaar.

Neem eens tien minuten de tijd om een tekening te maken van hoe jij zou willen dat je sterfbed eruit ziet (hoe ziet de ruimte eruit, welke mensen zijn er aanwezig of ben je alleen, welke voorwerpen heb je om je heen, waar zit je of lig je, enz.).

- *Bespreek de tekeningen met elkaar. Wat heeft je verrast tijdens het tekenen? Wat valt je op bij je eigen tekening en bij die van een ander?*
- *In hoeverre brengt deze tekening onvermoede verlangens of beelden aan de oppervlakte?*

Een andere opdracht is te vinden in het hoofdstuk van de Startdag p.15

Basilike Kozulaki 2012

Vooraf voor de leiding

Het kan best een lastig onderwerp zijn om met kinderen te bespreken, de dood. Misschien hebben sommige kinderen uit de groep ingrijpende ervaringen op dat gebied. Het is goed om daar op alert te zijn. Ook kunnen er kinderen zijn die bang zijn voor dat wat met de dood te maken heeft.

Aan de andere kant gaan kinderen soms ook juist op een heel natuurlijk manier om met leven en dood. Ze praten soms net zo natuurlijk en vol vertrouwen over hun opa of oma bij God is als over een huisdier dat naar de hemel is gegaan. Een gesprek over de dood met kinderen kan daardoor zowel licht als zwaar worden. Een vertrouwde en rustige sfeer waar plek is voor die beide kanten is heel belangrijk.

Verhaal

Er zijn verschillende mooie (prenten)boeken waarin de dood centraal staat. Ik noem er enkele:

Kikker en het vogeltje (van **Max Velthuis**, uitgeverij Leopold)

Voor jonge kinderen is het boek Kikker en het vogeltje heel geschikt. In dit boek wordt het verhaal verteld (en getekend) over Kikker die een dode zwarte vogel ontdekt, maar niet begrijpt wat dat betekent. 'Kapot. Hij doet het niet meer', zegt hij. Verschillende dieren proberen uit te leggen wat er aan de hand is met de vogel. Varkentje zegt: 'Hij slaapt', Eend zegt: 'Hij is ziek', en Haas verklaart tenslotte: 'Hij is dood'. Dus begraven ze de vogel. Ze leggen de vogel heel voorzichtig in een kuil en maken er een heel ritueel van. Ze zijn diep onder de indruk.

Bij hun terugkeer wil Kikker tikkertje spelen. Iedereen doet mee en ze maken veel plezier. Dan trekt het gezang van een andere zwarte vogel hun aandacht. Het gewone dagelijkse leven gaat verder. Het verhaal is harmonieus opgebouwd en eindigt positief.

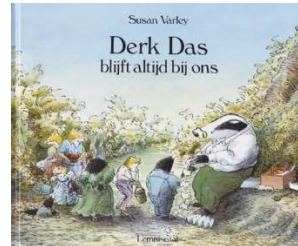
Op de website dewereldvankikker.nl zijn verwerkingstips te vinden bij dit verhaal.

Derk Das is altijd bij ons (Susan Varley, uitgeverij Lemniscaat)

Dit boek van Susan Varley gaat over afscheid nemen en de kracht van herinneringen.

'Derk Das was een goede vriend van alle dieren in het bos. Maar hij was oud, héél oud. Op een dag vond Victor Vos een brief van Derk: 'Ik ben de lange tunnel ingegaan. Dag jongens... daaag!' De dieren missen Derk Das heel erg, maar als ze over hem praten is hij toch een beetje bij hen.'

Naar aanleiding van dit verhaal kun je met de wat oudere kinderen praten over herinneringen aan mensen, maar bijvoorbeeld ook aan herinneringen aan een huisdier. Welke herinneringen maken je warm van binnen? Als je aan iemand denkt is die persoon er voor je gevoel ook een beetje bij. Hoe zorg je dat je iemand niet vergeet? Als je afscheid neemt van iemand (voor even of voor altijd) wat wil je dan nog zeggen of meegeven?

Als verwerkingsvorm zouden de kinderen bijvoorbeeld een herinnerings-kaars kunnen versieren voor iemand. Op internet is makkelijk te vinden hoe je dat kunt doen.

Een prima boekje over dood voor heel jonge kinderen is '**Lieve oma pluis**' van **Dick Bruna**. ISBN 90-5647-171-6, uitg Bruma

Het begint als 't volgt: Nijntje was toch zo verdrietig
Nijntje had een dikke traan
Weet je waarom Nijntje huilde?
Oma pluis was dood gegaan

En dan vertelt het verder over oma die in bed lag, gewoon, maar toch weer niet, de begrafenis compleet met speech van papa pluis. En tenslotte gaat Nijntje nog bloemen planten bij het graf.